

Національний університет «Острозька академія»

Центр політичних досліджень НаУОА

**Протестний потенціал та політична мобілізація в Україні: чинники
взаємодії**

Юрій Мацієвський

Віта Ковалко

Острог – 2015

Це дослідження спрямовано на емпіричний аналіз причин політичної мобілізації українського суспільства на прикладі «Євромайдану» 2013 р. - 2014 р. У роботі здійснено порівняльний аналіз масової мобілізації під час «Помаранчевої революції» 2004 р. та «Євромайдану» 2013 р.-2014 р. на основі набору показників, що фіксують рівень соціальної напруги.

Ключові слова: *протестний потенціал, політична мобілізація, криза легітимності влади, ціннісні зміни.*

Протягом двадцяти трьох років незалежності українці двічі масово виходили на вулиці, щоб змінити владу. Соціологічні дані свідчать, що кількість локальних протестів зростає. Можна вважати, що соціальний протест стає атрибутом політичної культури українського суспільства. Масштабні протести вибухали в Україні у моменти гострих політичних криз, що співпадали з економічною нестабільністю. Як правило, це відбувалось тоді, коли важлива для суспільства подія, яка виконувала роль тригера, накладалась на сприятливий для протесту ґрунт.

«Євромайдан», що за своїми масштабами став безпрецедентним протестом в історії незалежної України, важко було спрогнозувати. Не дивлячись на високу температуру протестних настроїв, попередні виступи здебільшого носили локальний характер. Результати соціологічних досліджень фіксували імовірність соціального вибуху лише в разі значного погіршення рівня життя. З огляду на те, що масові протести 2013 р. - 2014 р. не були передбачені, важливо з'ясувати, які саме фактори сприяли перетворенню протестного потенціалу у політичну мобілізацію в Україні.

Сутність та формування протестного потенціалу суспільства

Більшість процесів, що відбуваються в економічній, політичній, соціальній сфері держави безпосередньо пов'язані з таким явищем, як соціальна напруга. Соціальна напруга проявляється в акціях протесту, демонстраціях, страйках, революціях. Це поняття є своєрідним індикатором ефективності

діяльності держави і дає змогу з'ясувати як окремі суспільні групи, так і населення в цілому реагують на різний ступінь задоволення їх потреб.

Соціальна напруга характеризує емоційний стан невдоволення суспільства та показує дестабілізаційний потенціал установок людей на участь у різних формах соціального протесту [19, с. 25]. Оскільки повністю задовольнити людські потреби неможливо, певний рівень соціальної напруги у суспільстві присутній завжди.

У сучасній політології досить усталеним є уявлення про те, що за високого рівня невдоволеності політикою влади, участь громадян в інституалізованих формах політичного життя (вибори, участь в діяльності політичних партій, громадсько-політичних рухів і т. д.) зменшується, а натомість зростає поширення стихійних форм масової участі. Такі масові та стихійні форми впливу на діяльність влади прийнято називати соціальним протестом [8, с. 88].

У західній соціології прийнято розрізняти соціальний та політичний протест. Під поняттям “соціальний протест” розуміють “заперечення” соціальної дійсності та принципів суспільного устрою. Як правило, такий протест спрямований проти соціальної нерівності та проблем економічного характеру. В той час як політичний протест є виявом негативного ставлення до політичної системи та окремих її елементів [2]. В такому випадку, протест є одним із каналів політичної комунікації між владою та суспільством, сприяє забезпеченню інтересів суспільних груп, які меншою мірою залучені до процесу вироблення та прийняття суспільно-важливих рішень.

При дослідженні масової участі громадян в політичному житті у вигляді протестів, слід розрізняти такі поняття, як «протестна активність» та «протестний потенціал». Під протестною активністю розуміють реальне залучення громадян до різних форм протестної участі та його динаміку, а під протестним потенціалом – наміри (схильність) громадян брати участь в акціях протесту [11]. Протестний потенціал показує імовірність залучення до протестної акції за певних умов і не гарантує безпосередньої участі. Відповідно

не завжди можна простежити пряму кореляцію між високим рівнем протестних настроїв в суспільстві та реальною кількістю протестів.

Однією з найбільш поширених теорій, що пояснює процес формування протестного потенціалу є теорія відносної депривації. Ця теорія пояснює протест як такий, що виникає в разі усвідомлення певною соціальною групою позбавленості чогось у порівнянні з іншою групою. Почуття депривації виникає у людей внаслідок невідповідності між почуттям права на володіння чимось і тим, чим вони насправді володіють. У міру зростання депривації, зростає почуття образи, фрустрації, агресії, що призводить до виникнення масових суспільних рухів у формі протесту, страйку, бунту і т.д. [14, с.125] Важливу роль у формуванні депривації відіграє соціальне середовище. Індивіди, які живуть в різних умовах по-різному реагують на однакові життєві обставини: погіршення соціально-економічних умов у суспільствах, де люди при звичаїлись до низького рівня життя і не очікують покращення у майбутньому, не викликає у них стану незадоволеності; інші ж групи, що перебувають у більш сприятливому становищі, відчують глибоке невдоволення і навіть фрустрацію [2]. Схематично, процес перетворення почуття депривації у протестні дії можна зобразити наступним чином (Див. Рис. 1.1):

Протестний потенціал → Депривація → Фрустрація → Інцидент → Агресія → Протестні дії (повстання, революція, бунт, страйк і т.д.)

Рис. 1.1 Перетворення протестного потенціалу у протестні дії

* Власна розробка автора

Теорія депривації бере до уваги матеріальну складову, менше зосереджуючись на інших суспільно-політичних факторах. З огляду на це, американський політолог С. Хантінгтон пропонує альтернативне пояснення, яке відштовхується від поняття кризи політичної участі. Його теорія передбачає виникнення протестних форм політичної участі у тому разі, якщо зростання політичних вимог випереджає процеси інституалізації політичної системи і суспільство незадоволене діяльністю інститутів влади [22, с. 248-253].

На думку російського соціолога В. Сафронова, у сучасних підходах до вивчення протестних практик, окреслюються якісно нові тенденції аналізу протестної поведінки. Зокрема, підтверджується, що мотивація до участі в акціях протесту визначається не стільки станом невдоволення, скільки структурою політичних можливостей, політичною культурою суспільства та змінами в ціннісній системі суспільства.

Такі підходи дають розуміння того, що протест, як суспільно-політичний феномен, є досить складним явищем. Відповідно, при дослідженні протестного потенціалу потрібно враховувати всі можливі фактори впливу та умови його формування. У дослідницьких колах розроблено значну кількість теорій, які покликані пояснити природу протестної поведінки людини, проте жодна з них не є універсальною. З огляду на це, сучасні дослідники намагаються по-новому підходити до цієї проблематики, фокусуючи увагу на якісно нових аспектах.

Індикатори соціальної напруги та готовності до протестних дій

Протестні форми політичної участі є результатом накопичення соціальної напруги, яка викликана політичними, соціально-економічними або соціокультурними змінами, що унеможливають задоволення суспільних потреб на належному рівні. Оскільки соціальна напруга – це перш за все психологічний стан людини, групи, суспільства в цілому, щоб з'ясувати причини її виникнення та форми прояву, слід враховувати ознаки, що безпосередньо характеризують соціальну напругу. Прийнято виділяти такі ознаки соціальної напруги:

- 1) поширення невдоволення серед широких верств населення розвитком подій в державі. Це вважається початковою умовою виникнення соціальної напруги. Невдоволення життєвою ситуацією – політичним курсом держави, інфляцією, стрімким зростанням цін, поведінкою представників влади може спричинити протести.
- 2) зниження довіри до органів державної влади, лідерів політичних сил, вищого керівництва держави. Низька ефективність влади у різних сферах суспільного

життя, нездатність каналізувати соціальні інтереси та суспільне невдоволення, зниження авторитету політичних лідерів призводять до падіння її легітимності. Розчарувавшись у ефективності конвенційних форм політичної участі, громадяни вдаються до протестних дій.

- 3) песимістичні оцінки майбутнього. Із втратою довіри до влади та руйнуванням її авторитету, з'являються почуття небезпеки, песимістичні настрої, розповсюджується захоплення містиком, «нетрадиційними» цінностями. Усталені норми життя, в тому числі і правові втрачають своє традиційне соціальне підґрунття [6]. Відбувається зневіра у ефективності формальних інститутів, зокрема делегітимізується інститут виборів.
- 4) погіршення соціального самопочуття населення. Соціальне самопочуття характеризує стан суспільної свідомості та визначається мірою задоволення соціальних потреб. Українськими вченими з Інституту соціології НАН України був розроблений інтегральний індекс соціального самопочуття (ІСС). Шкала індексу охоплює 44 пункти, що стосуються різноманітних соціальних благ, кожне з яких оцінюється суб'єктом у плані того, вистачає чи бракує йому цього блага. Чим більше людина відчуває брак соціальних благ, тим гіршим є її соціальне самопочуття. Діапазон шкали соціального самопочуття – від 20 до 60 балів, де 40 балів – середнє значення (умовний нуль), нижче якого перебувають показники негативного рівня задоволення потреб [5]. Переважання в суспільстві негативної оцінки соціального самопочуття є індикатором підвищення соціальної напруги.

Для визначення рівня вербальної готовності громадян до участі в протестах, українські соціологи розробили індекс дестабілізаційності протестного потенціалу (ІДПП). Шкала протестного потенціалу включає перелік акцій соціального протесту, серед яких людина відзначає лише ті, в яких вона готова брати особисту участь. Кожна із акцій протесту має свій коефіцієнт дестабілізаційності, розрахований на підставі експертних оцінок. Сукупність акцій протесту, в яких людина готова взяти участь з урахуванням коефіцієнта дестабілізаційності кожної акції, дозволяє визначити ІДПП

конкретної людини. «Критичне» значення індексу дорівнює 4.4 бала, що «сигналізує» про готовність населення до масових акцій протесту [5].

Перелічені вище ознаки та показники характеризують соціальну напругу та конфліктогенний потенціал суспільства, однак не завжди призводять до конфлікту. Вони дадуть нам змогу здійснити загальну оцінку суспільних настроїв, які спостерігались напередодні масових виступів 2004 р. та 2013 р.

Класичні та сучасні пояснення мобілізації. Теорія політичної мобілізації О.Онух

Політична мобілізація, як суспільно-політичне явище, передбачає активну масову участь населення в суспільно-політичних організаціях, виборах, масових акціях протесту.

Ключовою проблемою в теорії політичної мобілізації є мотиви та способи залучення індивідів до участі в протестах (recruiting). Американський дослідник М. Грановетер пояснює складність цього процесу тим, що у акторів є дві взаємовиключні альтернативи поведінки: бути активним учасником або пасивним спостерігачем, і вибір однієї з двох альтернатив залежить від умовного «порогу» участі. Для кожної людини цей «поріг» є індивідуальним, оскільки передбачає поєднання вигід та витрат. Для прикладу, якщо протестні акції носять радикальний характер, «поріг» приєднання нових учасників буде високим (80% - 90%), оскільки є великі ризики (арешти, санкції). Протилежна ситуація із мирними акціями протесту, поргі участі у яких набагато нижчий. По-друге, індивідуальне сприйняття вигід та витрат залежить від кількості людей, які вже беруть участь в протестах. Із збільшенням кількості учасників протесту, зростає ймовірність його успіху і водночас зменшується ймовірність того, що будь-хто з протестувальників буде репресований. Крім того «поріг» політичної мобілізації диференціюється в залежності від віку, рівня освіти, типу політичної культури та психологічних факторів. Як зазначає М. Грановетер, для формування масової політичної мобілізації необхідні учасники

з різними «порогами», які лежать в діапазоні [0% - 100%], лише за такої умови можливий масштабний протест [27, с. 1422-1423].

Питанням залучення «звичайних» громадян до протесту займається канадська дослідниця О.Онух. Вивчаючи особливості масової мобілізації під час подій «Помаранчевої революції» 2004 року, вона дійшла висновку, що саме «звичайні» громадяни (*ordinary citizens*), чия політична участь, як правило, обмежується голосуванням під час виборів, стали соціальною базою протесту [28, с. 89-105]. Для пояснення своєї тези О. Онух використовує теорію американського економіста А.Хіршмана, який в контексті масової політичної участі виділяє три типи взаємовідносин між громадянським суспільством та державою: *exit*, *voice* і *loyalty* (з англ. вихід, голос, прихильність). Поняття *exit* в теорії А.Хіршмана означає відсутність у громадян інтересу до політики, небажання брати участь у виборах та будь-яких політичних процесах. Під *loyalty* він розуміє можливість влади мобілізувати громадян для підтримки режиму, а модель поведінки *voice*, передбачає активне вираження суспільного невдоволення через голосування або масові протести.

Застосувавши цю теорію до аналізу подій «Помаранчевої революції» 2004 року, О.Онух дійшла висновку, що у ситуації, коли громадянські права більшості порушуються, а довіра до політичних інститутів падає, ймовірність подолання порогу суспільно-політичної терпимості стрімко зростає. У такий момент «звичайні» громадяни, які, як правило, користуються опцією «*exit*», усвідомлюють її неефективність та приєднуються до масових протестів, обираючи модель поведінки «*voice*». У випадку «Помаранчевої революції», на фоні низької довіри до органів державної влади та політичних інститутів, критичною точкою стали фальсифікації результатів виборів 2004 р. Окрім двох структурних чинників (втрата довіри до органів державної влади та порушення громадянських прав більшості) та достатньої умови (фальсифікації результатів виборів), які стимулювали громадян до масової мобілізації у 2004 р., О.Онух говорить про процес накопичення суспільного невдоволення протягом певного часу та поетапний характер його прояву у вигляді локальних протестів. Все це

дало змогу авторці сконструювати модель політичної мобілізації українського суспільства у період «Помаранчевої революції».

Теорія О.Онух більшою спирається на політико-правовий аспект політичної мобілізації, ігноруючи при цьому соціально-економічні фактори, які часто відіграють не менш важливу роль. Особливо, це стосується перехідного типу країн, де проблеми в економічній площині закладають базу для протесту. Крім того, з розвитком інформаційних технологій, при дослідженні протестної форми поведінки потрібно враховувати таку невід'ємну складову сучасного суспільного життя як Інтернет-технології. Сьогодні, інтернет – це один із інструментів мобілізації та контролю громадян за владою. Підтвердженням цього є нещодавні революції в країнах Африки та Близького Сходу, де соціальні мережі стали важливим мобілізаційним інструментом суспільства.

Науковцями розроблено багато теорій покликаних пояснити причини та особливості політичної мобілізації, однак жодна з них не є універсальною і не може повністю відобразити цей складний соціально-політичний феномен. Кожна з теорій пояснює лише окремі елементи та аспекти політичної мобілізації, беручи до уваги конкретний випадок. Наше дослідження буде спробою перевірити теорію О.Онух на адекватність визначення чинників масової мобілізації українського суспільства у 2013 р.-2014 р. При цьому, вважаємо за доцільне доповнити модель іншими факторами, які не були попередньо враховані, проте можуть впливати на характер прояву суспільного невдоволення, зокрема: соціально-економічні, які визначають рівень життя людини; комунікаційні, які передбачають доступ до мережі Інтернет та альтернативних засобів масової інформації; культурно-ціннісні, що характеризують суспільні орієнтири розвитку. Це дасть змогу виявити чинники, які стали тригером для масових протестів у 2013 р.-2014 р.

Політична мобілізація українського суспільства: порівняльний аналіз «Помаранчевої революції» 2004 р. та «Євромайдану» 2013 р. - 2014 р.

Масштабні протести виникають в Україні, як правило, у період гострих політичних криз. Це відбувається тоді, коли важлива для суспільства подія, яка виконує роль тригера, накладається на підготовлений для протесту ґрунт. Ми спробуємо з'ясувати, які чинники заклали фундамент для масової мобілізації під час «Помаранчевої революції» 2004 р. та «Євромайдану» 2013 р.-2014 р., оперуючи при цьому набором показників, що фіксують рівень соціальної напруги. Це, зокрема: підтримка діяльності органів державної влади, рівень задоволення населення своїм матеріальним становищем, оцінка розвитку подій в країні, готовність до протестних дій (Таблиця 2.1). Ці показники становлять лише частину загального комплексу показників, які характеризують суспільні настрої, проте саме ці аспекти громадської думки дають змогу пояснити характер та масштаби протестів, а також можливість здійснити верифікацію теорії політичної мобілізації О.Онух.

Таблиця 2.1

Порівняння показників соціальної напруги у передреволюційний період «Помаранчевої революції» 2004 р. та «Євромайдану» 2013р.-2014 р.

	2003р. / 2004 р.	2012р. / 2013 р.
Підтримка діяльності президента	6,8	14,6
Підтримка діяльності уряду	7,8	8,0
Підтримка діяльності Верховної Ради України	5,1	5,6
Підтримка діяльності суду	-	4,7
Інтегральний індекс соціального самопочуття	37,4	37,3
Події в країні розвиваються в неправильному напрямку	55,6	66,0
Індекс дестабілізаційності протестного потенціалу	2,6	4,6

Джерело: Ворона М. Вимірювання соціальних змін в українському суспільстві [Електронний ресурс] / М. Ворона, С. Головаха, Н. Паніна, М. Шульга, О.Злобіна, С. Макеєв. Соціологічний моніторинг (1992–2012) – Режим доступу: <http://www.kdpu-nt.gov.ua/work/vimiryuvannya-socialnih-zmin-v-ukray-nskomu-suspilstvi-sociologichniy-monitoring-1992-2012>.

Джерело: соціологічні опитування (2000-2013) [Електронний ресурс] // Центр Разумкова. – Режим доступу: <http://www.razumkov.org.ua/ukr/socpolls.php>

Будь-який протест є наслідком кризи легітимності влади і виникає тоді, коли влада нечутлива до потреб суспільства. Криза 2004 р. та 2013 р. характеризувалась значним падінням довіри населення до органів влади. Підтримка діяльності уряду як на чолі з Ю.Тимошенко, так і на чолі з М.Азаровим була меншою ніж 10% (Таблиця 2.1).

Щодо президента, то до середини каденції В. Януковича, його підтримка населенням знизилася у три рази, число незадоволених його політикою збільшилося вдвічі. Станом на березень 2013 року діяльність В.Януковича не підтримували 56,4% українців [24].

Протягом двох періодів, діяльність Верховної Ради підтримували менше 6% українців. Якщо в 2011 році роботу Верховної Ради не підтримували 50,1%, то в 2012 році – 60,1% (Таблиця 2.1).

В останні роки правління В.Януковича значно загострилась проблема з українським правосуддям. Станом на 2012 рік, у Європейському суді з прав людини перебували 10400 скарг на Україну [21]. Така кількість заяв свідчила про абсолютну недовіру громадян до суду. Те, що закон однаковий для всіх і всі рівні перед законом, були переконані лише 3% українців. 82% респондентів вважали, що законом керують гроші. Окрім грошей, перевагу над законами ще мав владний показник [9]. Відповідно рівень оптимізму громадян стосовно розвитку подій в Україні був низький. Більше половини населення було переконано, що події в країні розвиваються у неправильному напрямку (2004 р. - 55,6%; 2013 р. - 66,0%), а індекс соціального самопочуття перебував нижче позначки умовного нуля (2004 р. - 37,4; 2013 р. - 37,3).

Негативні тенденції в оцінках розвитку подій в країні, криза легітимності влади та глибока диференціація в доходах населення збільшують вербальну готовність громадян до протестних дій. Важливим показником, у цьому контексті, виступає індекс дестабілізаційності протестного потенціалу. Шкала індексу включає перелік акцій протесту, серед яких людина відзначає лише ті, в яких вона готова брати особисту участь. «Критичне» значення індексу дорівнює 4.4 бали, що «сигналізує» про готовність населення до масових акцій

протесту. У порівнянні з 2004 р., коли напередодні масових виступів ІДПП був на рівні 2,6 б., у 2013 р. стався сплеск протестних настроїв, значення індексу перевищило критичну межу і сягнуло рівня 4,6 б. (Див. Рис. 2.1).

Рис. 2.1. Динаміка індексу дестабілізаційності протестного потенціалу

Джерело: Ворона М. Вимірювання соціальних змін в українському суспільстві [Електронний ресурс] / М. Ворона, С. Головаха, Н. Паніна, М. Шульга, О. Злобіна, Н. Костенко, С. Макеєв, М. Чурилов. Соціологічний моніторинг (1992–2012) – Режим доступу: <http://www.kdpu-nt.gov.ua/work/vimiryuvannya-socialnih-zmin-v-ukrayinskomu-suspilstvi-sociologichniy-monitoring-1992-2012>.

Результати соціологічних досліджень свідчать, що матеріальні питання є дуже чутливі для українців, проте вони готові протестувати лише у разі значного погіршення рівня життя. Ми вирішили встановити міру залежності протестної готовності лише від одного показника, що характеризує матеріальне становище – рівня бідності (кількість людей, які перебувають нижче від національної межі бідності, до загальної чисельності населення), так як українська статистика ще не нагромадила достатньої інформації, щоб побудувати багатофакторну регресійну модель, яка дала б змогу зробити більш глибокий аналіз.

В результаті регресійного аналізу виявилось, що коефіцієнт кореляції Пірсона¹ дорівнює 0,88 (Додаток А), а це означає, що між показниками існує пряма залежність, тобто якщо середнє значення залежної змінної (критеріальної) «Рівень бідності» – Y зростає, то відповідно відбувається зростання значення (предикторної) незалежної змінної – «Індекс

¹Коефіцієнт кореляції Пірсона – математична міра кореляції (зв'язку) двох випадкових величин. Даний показник набуває значень від -1 до +1 включно, де знак «+» свідчить про прямий зв'язок (зростання однієї ознаки призводить до зростання другої), а знак «-» – про зворотній зв'язок.

дестабілізаційності протестного потенціалу» – X. Коефіцієнт детермінації дорівнює 0,88, а це означає, що 88% загального варіювання «Індексу дестабілізаційності протестного потенціалу» зумовлене «Рівнем бідності» в Україні за той чи інший рік, решта 100% - 88% = 12% – іншими факторами, які в даному випадку не було враховано (Див. Рис. 2.2). Це дає нам підставу говорити про достовірність сформованої на початку дослідження гіпотези, яка говорить про те, що соціально-економічні фактори – основне джерело генерування протестного потенціалу в українському суспільстві, відповідно чим більша кількість людей відноситься до категорії бідних, тим вища готовність до участі в протестах.

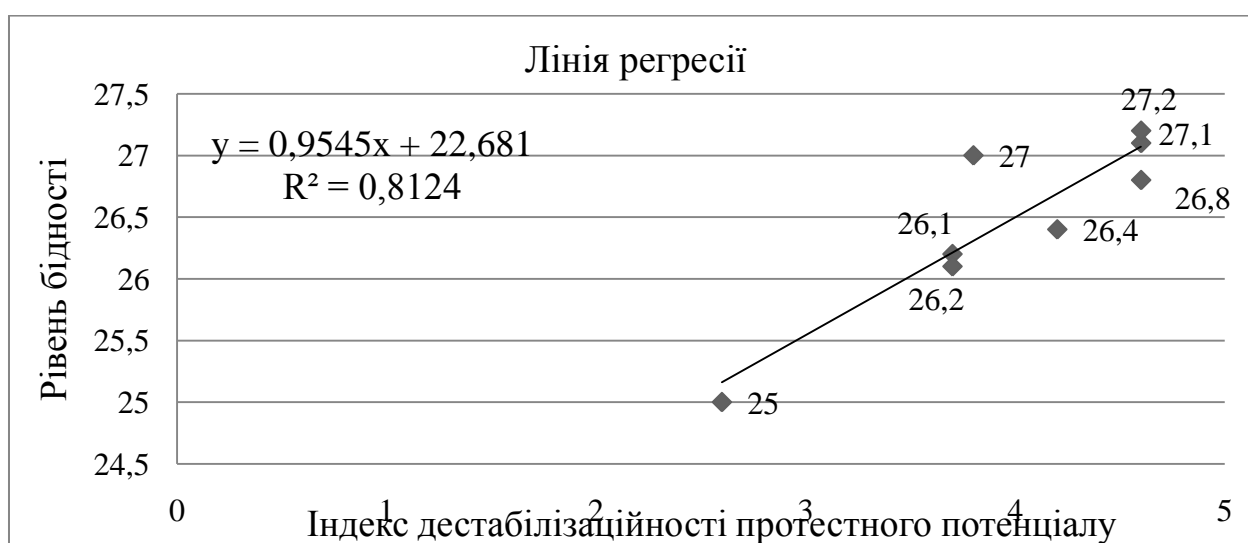

Рис. 2.2. Лінія регресії

*Обраховано автором

Перед «Помаранчевою революцією» суспільство перебувало в стані психологічного піднесення: річний приріст ВВП перебував на рівні 12%, президентські вибори-2004 вселяли надію, що з приходом нової влади ситуація в країні кардинально зміниться – настане рівність усіх перед законом, справедливий розподіл доходів, встановиться демократичний політичний режим. Тим часом, за підсумками трьох років президентства В.Януковича, відбулося згортання демократичних свобод, економіка перебувала у переддефолтному стані, а монополізація державної влади на всіх рівнях у поєднанні з адміністративним ресурсом гарантували президенту повторну перемогу на виборах-2015. Відповідно негативні тенденції в громадській думці,

які довгий час сприймалися не більше, ніж констатація результатів соціологічних досліджень, визначили характер та масштаби «Євромайдану».

Після тривалої постреволуційної апатії, починаючи з 2010 року громадяни знову почали активно протестувати, не дивлячись на те, що частота репресивних дій проти них, зросла більш як в півтора рази. Все частіше конкретні вимоги громадськості почали поєднуватися із критикою владної верхівки. Погіршення соціально-економічної ситуації, на фоні загального невдоволення станом справ у державі та відчутним погіршенням ситуації у більшості сфер суспільного життя, спричинили кризу легітимності влади. Згідно з теорією політичної мобілізації О.Онух, саме криза легітимності влади заклала фундамент для масового протесту.

«Євромайдан» 2013-2014р.р.: мобілізуючі фактори

Виникнення «Євромайдану», виявилось несподіванкою як для влади, так і для спостерігачів. Протягом останніх років результати соціологічних досліджень фіксували, що українці готові протестувати лише в разі значного погіршення життя. Влада була переконана, що ризик масових протестів лежить у соціально-економічній площині, тому основну увагу зосереджувала на недопущенні потрясінь у бюджетній сфері. Недооцінення нематеріальної складової мотивації людей, першочергово спричинило виникнення низки акцій протесту на підтримку підписання Угоди про асоціацію з ЄС. Несподівана зовнішньополітична переорієнтація української влади для багатьох стала відкиданням нею європейських цінностей задля нетривалого збереження економічної стабільності.

Так, згідно з результатами опитування громадської думки DW-Trend в Україні за листопад 2013 року [3], більшість українців (58%) підтримували вступ України до Європейського Союзу. Для прихильників євроінтеграційних процесів, Європейський Союз – це не лише геополітичний вибір, а сподівання на підвищення стандартів якості життя. Головна мета ЄС, на думку більшості українців, полягає у підтримці економічного зростання, у 2013 році 62%

підтримували цю мету (Див. Рис. 2.3.). Відповідно, на перший погляд, «Євромайдан» був спровокований економічними та політичними чинниками, однак з огляду на унікальність протестної форми та специфіку соціальної бази протестів, особливу увагу слід приділити ціннісним орієнтаціям українців.

Рис. 2.3. Рівень підтримки цілей ЄС

Джерело: Більшість українців - за вступ до ЄС : соціологічне опитування [Електронний ресурс] // DW-Trend, 2013. – Режим доступу: <http://www.dw.de/dw-trend>.

За останні роки, особливої важливості для українців набуло питання демократичних цінностей. Наприкінці 2013 року 32% вважали, що метою Європейського Союзу є зміцнення демократії та свободи слова, 39% особисто підтримували таку ціль. В порівнянні з 2012 роком, кількість прихильників євроінтеграції заради зміцнення демократії зросла вдвічі. Такі помітні зміни в ціннісній системі українців були зумовлені внутрішньополітичними процесами, які спричинили згорання демократії в Україні. Згідно з оцінками Freedom House, за період президентства В.Януковича, Україна відкотилась до рівня часів Л. Кучми. Так, станом на 2013 рік, у рейтингу політичних прав і громадянських свобод, Україна отримала 3,75 б. (аналогічна ситуація спостерігалась і в 2003 році) [7]. За словами експерта Інституту євроатлантичного співробітництва В.Горбача «український протест був внутрішньо заряджений цінностями, які можна назвати європейськими, загальнолюдськими чи демократичними» [16].

Впливаючи на політичну свідомість та поведінку людини, домінуючі цінності у суспільстві формують готовність населення до політичної участі, а також визначають форму захисту власних інтересів. Наприклад, у стабільних демократіях політико-культурні норми, що стосуються свободи слова, виключають появу політичної цензури та унеможливлюють прийняття законів, що обмежують доступ до публічної інформації. У країнах, де матеріальні проблеми здебільшого вирішені, увага зміщується від матеріалістичних цінностей до цінностей самовираження. У науковій літературі ці цінності називають постматеріальними.

Перші дослідження на предмет ціннісних змін розпочалися в 1968 – 1972 р.р. – у зв'язку із студентськими бунтами в США та країнах Європи. Науковці зацікавились, чому в західному суспільстві, яке на той час характеризувалось достатньо високим рівнем життя, з'являлись приводи для масових протестів. Американський політолог Р.Інглхарт, автор проекту – Світове Дослідження Цінностей (World Values Survey), пояснив цей феномен ціннісними характеристиками різних поколінь [19]. Оскільки старше покоління відбудовувало країни після Другої світової війни, його ціннісні орієнтири лежали в матеріальній площині, адже основним завданням було – підвищити рівень життя. В той час, як в молодого покоління, яке опинилось в ситуації матеріального достатку, фокус ціннісної орієнтації перемістився в площину самореалізації та самоствердження.

Починаючи з 1992 року Інститут соціології НАН України, на основі шкали цінностей Р.Інглхарта, проводить власний моніторинг ціннісних змін в масовій свідомості українського суспільства. В залежності від переважаючих цінностей, виокремлюються три типи людей: «матеріалісти», «постматеріалісти» та «проміжний тип», у якому поєднуються цінності, притаманні першим двом типам [10]. Згідно з даними, поданими у Таблиці 3.1, протягом усіх років незалежності в українському суспільстві превалюють матеріалістичні цінності. Якщо на початку незалежності це явище було об'єктивним, адже перед владою та суспільством постало завдання побудови

нової конкурентоспроможної економіки, то після подій «Помаранчевої революції», яка продемонструвала зміни настроїв суспільства в напрямку до демократичних цінностей, ситуація кардинально не змінилася.

Таблиця 3.1

Динаміка ціннісних змін українського суспільства

Роки	«матеріалісти»	«проміжний тип»	«постматеріалісти»
1992	62%	31%	6,9%
1994	74%	25%	0,7%
2009	69%	29%	1%
2012	58%	40%	2%

Джерело: Українське суспільство 1992-2012. Стан та динаміка змін : соціологічний моніторинг / За ред. В.М. Ворони, М. О. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2012. – С. 660.

Протягом аналізованого періоду часу кількість «постматеріалістів», тобто людей, яких більшою мірою хвилюють такі питання як демократична участь у прийнятті політичних рішень, свобода слова, охорона довкілля та ін. – відносно мало. Найвищий показник індексу постматеріалізму в Україні був зафіксований в 1992 році. Майже 7% українців ототожнювали свої світоглядні позиції з постматеріалістичними цінностями, проте слід розуміти, що таким чином характеризували себе представники радянської системи, розуміння цінностей в яких було дещо деформоване ідеологічною пропагандою. У 1994 році, період економічного спаду, рекордна кількість людей (74%) віднесли себе до «матеріалістичного» типу. Після цього, з'явилась позитивна тенденція: починаючи з 1994 року помітно зросла кількість людей, яких можна віднести до «проміжного» типу, якщо в 1994 р. їх було 25%, то в 2012 р. – 40%. Такі зміни є особливо важливими, адже це люди, яких окрім заробітної плати хвилюють також і нематеріальні цінності. Німецький дослідник Г. Клагес називає представників «проміжного» типу активними реалістами. В його розумінні, активні реалісти є найперспективнішим типом людей, оскільки вони здатні орієнтуватись на сучасні цінності, не відмовляючись при цьому від фундаментальних традицій [10]. Події листопада-грудня 2013 р.

продемонстрували, що за роки незалежності, в Україні сформувалось нове пострадянське покоління, яке готове захищати європейські цінності демократичними методами. Саме молодь виступила рушійною силою Євромайдану – 40% від усіх протестувальників становили люди віком 15-29 р.р. [15]. Питання євроінтеграції для української молоді більше, ніж політичне рішення. Це – перш за все, якісна освіта, відсутність корупції та високий рівень життя. Згідно з результатами останньої хвилі дослідження, проведеного Європейським дослідження цінностей (European Values Study) в 2008 році, у ціннісній системі координат українців спостерігається «розрив поколінь». Молоді українці віком 15-28 років за своїми цінностями більше тяжіють до європейських цінностей, аніж люди старшого віку (50-59 років) [28].

Важливим фактором, який змобілізував студентство, а з часом, решту протестувальників, виступили інтернет-технології. Якщо під час «Помаранчевої революції» дії протестувальників координувались за допомогою мобільного зв'язку, то в 2013 р. цю функцію виконали соціальні мережі. Популяризація соціальних мереж відбулась завдяки збільшенню кількості користувачів інтернетом – з 1,8 млн. осіб в 2004 р. до 17,6 млн. в 2013 р. За результатами дослідження компанії GfK Ukraine, станом на грудень 2013 року, найпоширенішою причиною користування інтернетом було долучення до соціальних мереж [4]. Перші студентські демонстрації відбулися на заклик в соціальній мережі Facebook українського журналіста Мустафи Наєма. Facebook допоміг організувати активістів усередині країни, а Twitter і YouTube сприяли поширенню інформації закордоном, формуючи їх висвітлення західними ЗМІ. Інформаційні повідомлення, які поширювали учасники «Євромайдану» безпосередньо з місця подій та неупереджене висвітлення інформації в режимі реального часу через онлайн ЗМІ («hromadske tv», «Еспресо TV» та ін.) ставали новими приводами підвищення громадської активності. В результаті, постійний зв'язок між учасниками акцій та миттєве поширення інформації в соціальних мережах, лише доповнили офлайн активність та спростували "слактивізм"

українців, як політичну активність в соціальних мережах, яка не має особливого впливу на прийняття реальних політичних рішень.

Відмова від підписання Угоди про асоціацію з ЄС стала приводом до перетворення соціальної напруги, яка накопичувалась протягом останніх років, у мирний протест. Однак, як зазначила українська дослідниця М. Золкіна, приставка «євро» як характеристика протесту була актуальною до 30 листопада. Після силового розгону демонстрантів у ніч на 30 листопада, протест набув форми спротиву щодо чинної влади та її політики, як зовнішньої, так і внутрішньої [12, с. 3]. Події 30 листопада стали переломним моментом в протестній кампанії кінця 2013 року, змістивши акцент протестів з проєвропейського характеру на антирежимний. Майже 70% протестувальників основною причиною виходу на Майдан назвали побиття демонстрантів (Див. Рис. 3.1). Після цієї події змінились не лише масштаби протестів, а й вимоги, які переслідували протестувальники. На перший план вийшли суто політичні вимоги: звільнення заарештованих активістів, відставка уряду та президента, проведення дострокових президентських виборів.

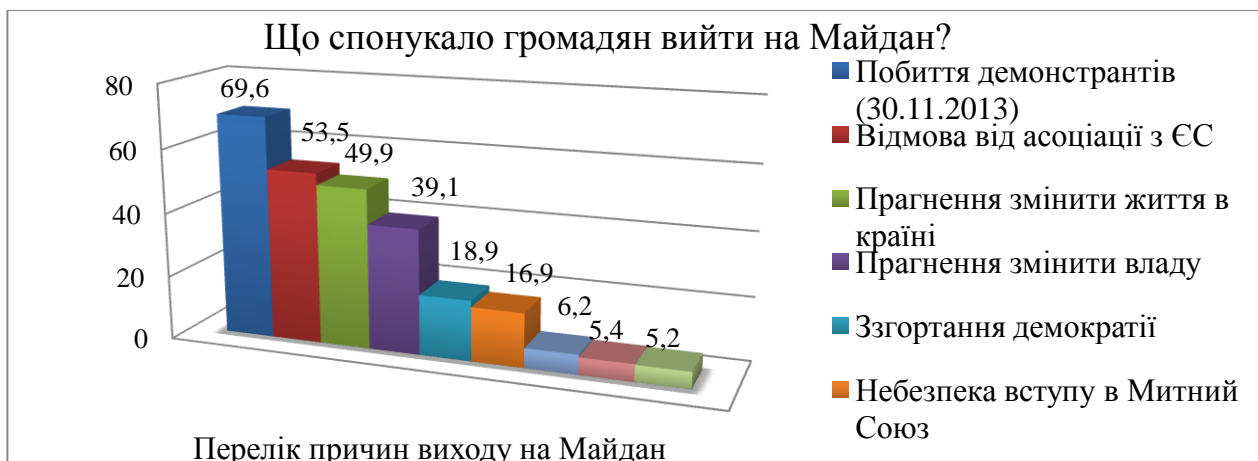

Рис. 3.1 Що спонукало громадян вийти на Майдан?

Джерело: Майдан-2013: хто стоїть, чому і за що? : соціологічне опитування [Електронний ресурс] // Фонд «Демократичні ініціативи імені І. Кучеріва». – Режим доступу: <http://www.dif.org.ua/ua/events/gvkr1gkaeth.s.htm0>.

Трансформація протесту з проєвропейського у антирежимний стала завершальною фазою протестної активності, яка мала поетапний характер прояву. Зокрема, можна виокремити такі етапи:

- 1) Перший етап розпочався з 2010 року – початку президенства В.Януковича. Повернення до Конституції 1996 року, прийняття нового Податкового кодексу, підписання «Харківських угод» не змогли мобілізувати суспільство для масштабного протесту, однак викликали суспільне невдоволення, яке проявлялось у вигляді локальних розрізнених протестів. За 2010 рік в Україні було зафіксовано 3600 протестних дій, 56% з яких були викликані соціально-економічними проблемами [18].
- 2) Другий етап – накопичення протестного потенціалу впродовж 2012-2013 р.р. Протягом цього періоду було зафіксовано рекордну кількість протестів (близько 5000 протестних акцій), велику частку серед яких склали протести проти свавілля правоохоронних органів. Крім того, більш помітними стали зусилля влади не допустити проведення мітингів та інших масових зібрань. Заборони проведення протестних акцій та легкі репресії проти протестувальників ще більшою мірою радикалізували суспільство.
- 3) Третій етап – передмобілізаційний, який розпочався з перших студентських демонстрацій в підтримку підписання Угоди про асоціацію з ЄС. З 21 по 29 листопада 2013 року «Євромайдан» характеризувався, як мирний протест студентської молоді. За різними оцінками кількість протестувальників коливалась в межах 2,000 – 100,000.
- 4) Четвертий етап – активна фаза політичної мобілізації. Після силового розгону студентської демонстрації в ніч 30 листопада, протест набув форми спротиву щодо чинної влади та її політики. Розширилась географія протесту та збільшилась кількість учасників (500,000 – 1000,000).

Протягом четвертого етапу політичної мобілізації, який тривав з грудня 2013 р. по лютий 2014 р, з певною періодичністю в часі, з'являлись події, які в ще більшій мірі стимулювали ескалацію конфлікту (Додаток Б). Найбільше суспільство мобілізували фактори, які йшли в розріз з демократичними цінностями. Так, прийняття законів 16 січня («закони про диктатуру»), переслідування та репресії проти громадських активістів, силові протистояння стали причинами загострення конфлікту між владою та суспільством.

Мобілізаційну роль «Євромайдану» виконували події, які стосувались інтересів більшості і сприймалися суспільством як порушення громадянських прав. Це відповідає поясненню теорії О.Онух, згідно з яким, порушення громадянських прав більшості визначає мотиви приєднання до протестів. Якщо у випадку «Помаранчевої революції» це були фальсифікації результатів виборів, то у випадку «Євромайдану», до подій 30 листопада 2013 р., – відмова від підписання Угоди про асоціацію з ЄС. Після силового розгону мирної демонстрації, мобілізаційну роль виконували протиправні дії влади стосовно учасників протесту. Слід відзначити фактори, які не враховані в поясненні О.Онух, але які ми включили у дослідження. Основою для мобілізації «Євромайдану» стали ціннісні зміни в українському суспільстві. Винятково важливу роль відіграло неупереджене висвітлення інформації з місця подій в он-лайн медіа та постійний зв'язок учасників Майдану у соціальних мережах.

Висновки:

Після приходу до влади команди В.Януковича та здійснюваних нею реформ, соціологи зафіксували зростання суспільного невдоволення та підвищення протестного потенціалу. Припускалось, що повторення подій «Помаранчевої революції» можливе в разі різкого погіршення рівня життя українців, або після чергової фальсифікації президентських виборів 2015 року. З огляду на те, що в 2004 році саме сфальсифіковані вибори стали спусковим механізмом для масового протесту, такий варіант розвитку подій виглядав цілком ймовірним. Однак, деякі тенденції у суспільних настроях, які набирали силу протягом тривалого періоду часу, зробили цей протест можливим раніше.

В результаті проведеного дослідження можна сформулювати кілька висновків:

1. Рівень підтримки населенням діяльності органів державної влади в 2013 році повернувся до показників 2004 року (в середньому баланс довіри і недовіри становив близько 55%), що стало «сигналом» кризи легітимності влади. Згідно з теорією політичної мобілізації О.Онух саме криза легітимності влади заклала фундамент для масового протесту. Довготривале віддалення

державних органів влади від суспільства, сформувало базис для масового та антирежимного, з точки зору вимог, протесту.

2. Наприкінці 2013 року, більше половини українців (52%) були переконані, що їхнє економічне становище значно погіршилось і заявляли про свою готовність до участі в протестах. В останні роки, незадоволення соціально-економічним становищем найчастіше знаходило свій вияв у локальних протестних акціях (2011р. – 60%, 2012р. – 54% від усіх протестів), що дає нам підставу говорити про достовірність сформованої на початку дослідження гіпотези про те, що основним джерелом генерування протестного потенціалу українців виступають соціально-економічні фактори. Зокрема, це підтверджує і встановлена статистична залежність між рівнем бідності та індексом дестабілізаційності протестного потенціалу.

3. Важливу роль у мобілізації «Євромайдану» відіграли ціннісні зміни, які відбулися в суспільній свідомості українців. За період незалежності, в Україні сформувалось пострадянське покоління, яке продемонструвало готовність захищати свої права демократичними методами. Молодь, яка за своїми ціннісними орієнтаціями тяжіє до європейській цінностей, першою вийшла на вулиці – 40% від усіх учасників Євромайдану становили люди віком 15-30 р., що в свою чергу підтверджує наше припущення про те, що саме ціннісні зміни в суспільній свідомості визначають протестну активність громадян.

4. Починаючи з перших протестних акцій «Євромайдану», мобілізаційну роль виконували події, які стосувались інтересів більшості і сприймалися суспільством як порушення громадянських прав. Згідно з теорією О.Онух, порушення громадянських прав більшості визначає мотиви приєднання до протестів. Якщо у випадку «Помаранчевої революції» це були фальсифікації результатів виборів, то у випадку «Євромайдану», до подій 30 листопада 2013 р., – відмова від підписання Угоди про асоціацію з ЄС. Після силового розгону студентської демонстрації, чинниками взаємодії між протестним потенціалом та участю в протестах виступали дії влади, які йшли в розріз з демократичними

цінностями (прийняття «законів 16 січня», репресії проти протестувальників, переслідування журналістів).

5. Винятково важливу роль у випадку «Євромайдану» відіграло неупереджене висвітлення інформації в он-лайн медіа та постійний зв'язок учасників Майдану у соціальних мережах. Інтернет сприяв підвищенню громадської активності та швидкому встановленню мережових зв'язків.

Таким чином, результати дослідження свідчать про те, що соціально-економічні фактори та криза легітимності влади закладають фундамент для масового протесту, стимулюючи ріст протестного потенціалу, який з появою подразливого чинника, що знаходиться в ціннісній площині, призводить до політичної мобілізації.

Список використаних джерел та літератури:

1. Бідність в Україні та пропозиції профспілок щодо її подолання : аналітична записка [Електронний ресурс] // Федерація профспілок України. – Режим доступу: http://www.fnpk.org.ua/index_web_files/A_nalitika_2012.htm.
2. Білецька Т. В. Протестний потенціал сучасного українського суспільства: особливості теоретичного та емпіричного аналізу [Електронний ресурс] / Т. В. Білецька. – Режим доступу: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_66/Bilecka.pdf.
3. Більшість українців - за вступ до ЄС : соціологічне опитування [Електронний ресурс] // DW-Trend, 2013. – Режим доступу: <http://www.dw.de/dw-trend>.
4. Вже половина українців користуються інтернетом; дві третини з них – в соціальних мережах : соціологічне опитування [Електронний ресурс] // GfK Ukraine, 2013. – Режим доступу: <http://www.gfk.com/ua/news-and-events/press-room/press-releases/pages/internet-use.aspx>.
5. Ворона М. Вимірювання соціальних змін в українському суспільстві [Електронний ресурс] / М. Ворона, Є. Головаха, Н. Паніна, М. Шульга, О. Злобіна, Н. Костенко, С. Макеєв, М. Чурилов. Соціологічний моніторинг (1992–2012) – Режим доступу: <http://www.kdpu-nt.gov.ua/work/vimiryuvannya-socialnih-zmin-v-ukrayinskomu-suspilstvi-sociologichniy-monitoring-1992-2012>.

6. Голованов А. В. Особенности, индикаторы и мониторинг социальной напряженности общества переходного периода в регионе [Электронный ресурс] / А. В. Голованов // Регионоведение, 2008. – №3. – Режим доступа: <http://regionsar.ru/node/153>.
7. Демократія в Україні стала як за часів Кучми [Електронний ресурс] // Freedom House, 2013. – Режим доступа: http://www.kyivpost.ua/politi_cs/article/freedom-house-demokratiya-v-ukrayini-stala-yak-za-chasiv-kuchmi-35247.html.
8. Здравомыслова Е. А. Социологические подходы к анализу общественных движений / Е. А. Здравомыслова // Социологические исследования. 1990. - № 7. – С. 88–94.
9. Зневірення українців в рівності перед законом : соціологічне опитування [Електронний ресурс] // DW-Trend. – Режим доступа: <http://www.dw.de/опитування-українці-зневірилися-в-рівності-перед-законом/a-16030200-1>.
10. Кириченко І. Цінності як дороговкази наших дій [Електронний ресурс] / І. Кириченко // «Дзеркало тижня. Україна», 2012. - №45. – Режим доступа: http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/tsinnosti_yak_dorogovkazi_nas_hih_diy.html.
11. Кияшко Л. О. Соціально-психологічні детермінанти протестного потенціалу молоді [Електронний ресурс] / Л. О. Кияшко. – Режим доступа: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum%20/PPP/2008_7/24%20-%20Kiyashko.htm.
12. Золкіна М. Євромайдан: передумови масового протесту: / М. Золкіна // Громадська думка. К., 2014. – №21. – С. 3-14.
13. Майдан-2013: хто стоїть, чому і за що? : соціологічне опитування [Електронний ресурс] // Фонд «Демократичні ініціативи імені І. Кучеріва». – Режим доступа: <http://www.dif.org.ua/ua/events/gvkrigkaeths.htm0>.
14. Мацієвський Ю. В. Теоретичні аспекти аналізу суспільних конфліктів: множинність концептуальних підходів / Ю. В. Мацієвський // Людина і політика. – К., 2004. – №3. – С. 115-130.
15. Обличчя Євромайдану [Електронний ресурс] // Infolight - інформаційно-аналітичний центр, 2014. – Режим доступа: <http://infolight.org.ua/content/oblichchya-ievromaydanu-socialniy-portret-uchasnikiv-protestiv>.

16. Писаренко А. Чи здатні європейські цінності об'єднати Україну? [Електронний ресурс] / А. Писаренко // Європейський простір, 2014. – Режим доступу: <http://eu.prostir.ua/library/262181.html>.
17. Події в Україні розвиваються у правильному чи неправильному напрямі? (динаміка 2004-2013) : соціологічне опитування [Електронний ресурс] // Центр Разумкова.– Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/socpolls.php?cat_id=121.
18. Протести, перемоги і репресії в Україні: результати моніторингу : моніторинг протестів [Електронний ресурс] // Центр дослідження суспільства. – Режим доступу: http://www.academia.edu/1868173/_2011.
19. Ручка А. Ціна ціннісних змін [Електронний ресурс] / А. Ручка // «Дзеркало тижня. Україна», 2012. – №46. – Режим доступу: <http://gazeta.dt.ua/socium/cina-cinnisnih-zmin-.html>.
20. Соціологія: словник термінів і понять : [довідник] / За ред. Білецького Є. А. і Козловця М. А. – Київ. 2006. – 127 с.
21. Україна посідає п'яте місце за кількістю поданих справ до Євросуду з прав людини [Електронний ресурс] // Тиждень. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/35931>.
22. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах / С. Хантингтон ; пер. з англ. В. – Рокитянского. – М. : Издательство «Прогресс-Традиция», 2004. – 488 с.
23. Чи підтримуєте Ви діяльність верховної Ради України (2000-2013) : соціологічне опитування [Електронний ресурс] // Центр Разумкова. – Режим доступу: <http://www.razumkov.org.ua/ukr/socpolls.php?catid=12>.
24. Чи підтримуєте Ви діяльність Віктора Януковича? (динаміка, 2002-2013) : соціологічне опитування [Електронний ресурс] // Центр Разумкова. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=90.
25. Чи підтримуєте Ви діяльність суду в Україні? (2005-2013) : соціологічне опитування [Електронний ресурс] // Центр Разумкова. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/socpolls.php?cat_id=12.

26. Чи підтримуєте Ви діяльність Уряду України? (динаміка, 2000-2013) : соціологічне опитування [Електронний ресурс] // Центр Разумкова. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=7.
27. Granovetter M. Threshold Models of Collective Behavior / M. Granovetter // The American Journal of Sociology. – 1978. – Vol. 83. – P. 1422-1423.
28. Mapping Value Orientations in Central and Eastern Europe [Electronic resource] // European Values Study, 2010. – Accessed: <http://www.brill.com/mapping-value-orientations-central-and-eastern-europe>.
29. Onuch O. Why did they join en masse? Understanding “ordinary” Ukrainians’ participation in mass-mobilisation in 2004 / O. Onuch // New Ukraine. – 2011. – №11. – P. 89-105.

ДОДАТКИ

Додаток А

Таблиця

Показники Індексу дестабілізаційності протестного потенціалу та рівня бідності в Україні

Рік	Індекс дестабілізаційності протестного потенціалу	Рівень бідності
2000	3,7	26,4
2001	4,6	26,7
2004	2,6	25
2005	4,6	27,1
2006	3,7	26,1
2008	3,8	27
2010	4,2	26,4
2012	4,6	27,3
Коефіцієнт кореляції Пірсона		0,882591

Джерело даних: Бідність в Україні та пропозиції профспілок щодо її подолання : аналітична записка [Електронний ресурс] // Федерація профспілок України. – Режим доступу: http://www.fnpk.org.ua/index_web_files/Analitik_a_2012.htm.

Джерело даних: Ворона М. Вимірювання соціальних змін в українському суспільстві [Електронний ресурс] / М. Ворона, С. Головаха, Н. Паніна, М. Шультга, О. Злобіна, Н. Костенко, С. Макєєв, М. Чурилов. Соціологічний

Додаток Б

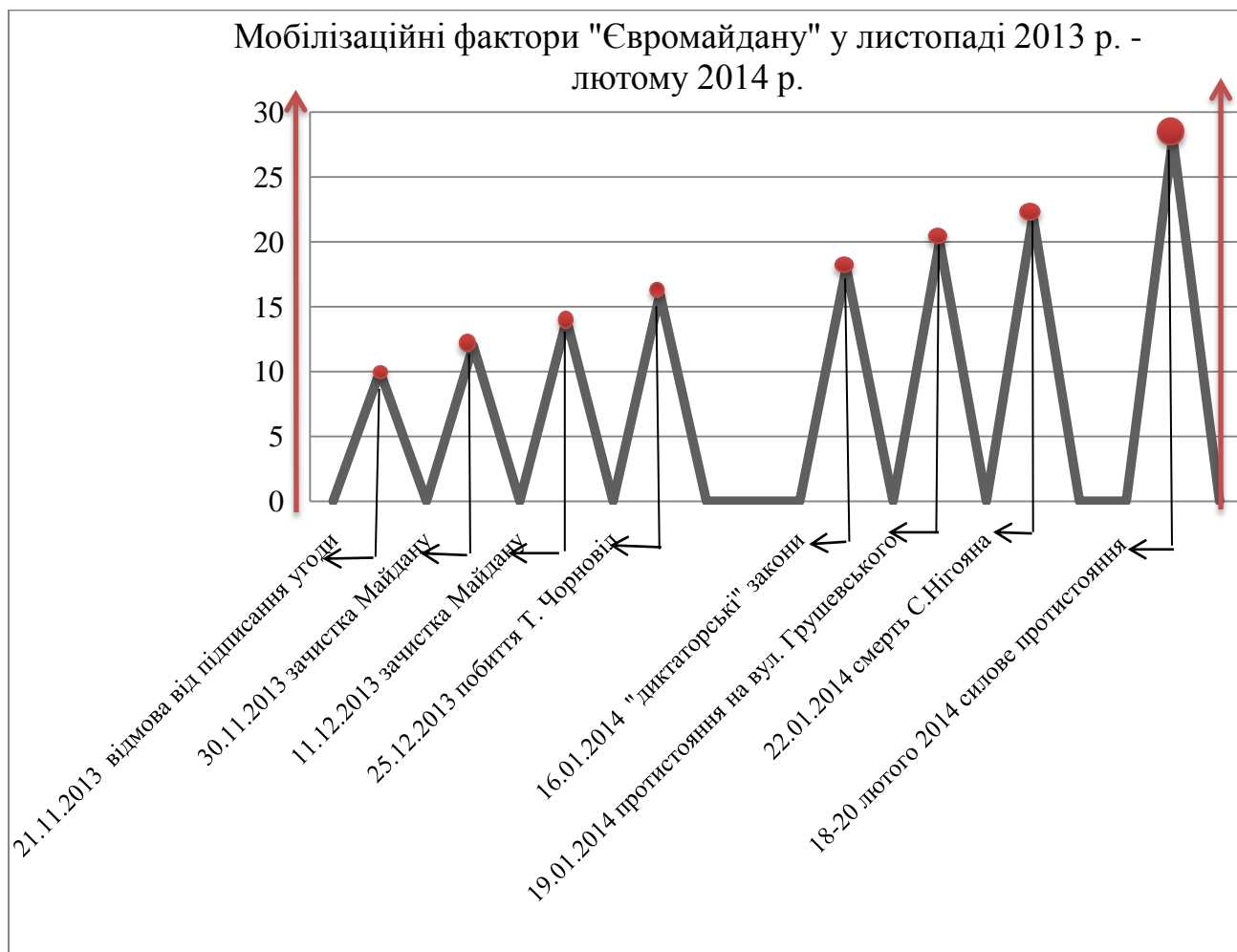

Рис. Мобілізаційні фактори «Євромайдану» у листопаді 2013р. – лютому 2014р.